

УДК 911.2

ДЕНИСИК Г.І., КИРИЛЮК Л.М., ЧИЖ О.П., ВОЙНА І.М.**ВИСОТНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ РІВНИННИХ ЛАНДШАФТІВ УКРАЇНИ**

Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що не належна увага ландшафтознавців до висотної диференціації сучасних (натуральних і антропогенних) рівнинних ландшафтів України призвела до її неврахування у будь-яких характеристиках власне ландшафтних комплексів і ландшафтів окремих регіонів, нехтуванням висотної диференціації ландшафтів при їх господарському освоєнні, розробках схем раціонального природокористування, охорони природи тощо.

У зв'язку з цим поставлено за *мету* хоча б частково розглянути загальні особливості висотної диференціації ландшафтів рівнинної частини території України і привернути до цієї теми (проблеми) увагу ландшафтознавців.

Висотну диференціацію рівнинних ландшафтів вперше описав Ф.М. Мільков [15]. Вивчаючи природу Східно-Європейської рівнини, він відзначив, що вертикальна (за Ф.М. Мільковим) диференціація ландшафтів характерна для всіх природних смуг. З тих пір (1949 рік) пройшло більше півстоліття, але це питання не привернуло увагу ландшафтознавців і не знайшло належного відображення в географічній літературі. З географів України лише О.М. Маринич [13] і П.Г. Шищенко [27] звернули увагу на висотну диференціацію рівнинних ландшафтів. О.М. Маринич, виділивши геоморфологічні рівні, ще раз підтвердив значення рельєфу у висотній диференціації рівнинних ландшафтів України, а П.Г. Шищенко прийшов до висновку, що «...з приуроченістю орографічних елементів до певних тектонічних структур пов'язані різномірність корінної основи лісостепових ландшафтів, значні зміни гіпсометричних рівнів, що обумовлює характерну для європейського лісостепу висотну диференціацію ландшафтів...» [27]. Лише на початку ХХІ ст. розпочались детальні дослідження висотної диференціації лісостепових ландшафтів [19, 20, 26, 28, 29].

Частково досліджувалась висотна диференціація окремих геокомпонентів. Зокрема, М.І. Щербань [28,29] провів цікаве дослідження висотної диференціації кліматичних показників перехідної катени в районі Канівських гір. Він показав, що середньомісячні температури повітря на вершині Мар'їної гори та північному схилі приблизно однакові, але вони дуже відрізняються від температури заплавної луки Дніпра, що лежить на 144 м нижче. Ці відміни ще краще видно при порівнянні абсолютних максимумів і мінімумів між цими відмітками. Між вершиною гори і лукою вони становлять понад 4°C. Крім того було встановлено, що «тераси» на схилах, зарослі кущів, полезахисні лісові смуги можуть призводити до формування «озер» холоду різного розміру, в яких повітря на поверхні ґрунту охолоджується на 2-7°C нижче ніж на відкритих просторах. Щодо опадів, то різниця між вершиною та схилом становить 8-10%, а між навітряними та підвітряними схилами в окремих випадках досягає 100-200% [28].

Поряд з кліматологами і геоморфологами значний внесок у розвиток питання висотної диференціації рівнинних ландшафтів зробили геоботаніки та зоологи. Серед досліджень геоботаніків виділяється праця П.С. Погребняка

«Лісорослинні умови Поділля» [19]. Це одне з перших детальних досліджень де розглянуто розподіл лісових рослин Поділля в залежності від різних природних умов. Так, опис лісової рослинності Сатанівської дачі Городоцького лісництва П.С. Погребняк дає згідно трьох відмін рельєфу: шпилів товтр, їх схилів і міжтовтрових улоговин [19]. На початку 30-х років XX ст. подібні дослідження проводив П.П. Кожевніков. Він детально описав усі типи лісів Поділля в залежності від їх місцезростання. В дослідженнях П.П. Кожевнікова [10] є вказівка на те, що різноманітність складу лісових асоціацій збільшується підвищенням рельєфом Подільської височини, а також збільшенням кількості опадів.

У 1953 році вийшла праця Ф.М. Мількова [16], в якій детально розглянуто залежність рослинного покриву та тваринного світу не лише від висоти місцевості, але і від місць їх розташування (заплав, схили річкових долин, вододіли і т.п.). Автор вважає, що в річкових долинах під захистом крутих правих схилів річок перенесли льодовикові епохи широколисті ліси Волино-Подільської височини та Донецького кряжу. Логічним продовженням цих досліджень є хоч і мала за обсягом, але дуже актуальна з погляду висотної диференціації ландшафтів робота Ю.Р. Шеляг-Сосонка [26]. В ній автор приходить до висновку, що залежно від висоти місцевості на території Поділля можна виділити кілька висотних смуг лісової рослинності і, що найкраще, вони виявлені на ділянках з дуже розчленованим рельєфом. Також автор вперше вказує на чітку висотну диференціацію окремих асоціацій дубових лісів, що дуже добре помітна на заході Поділля [26]. У 1985 році Б.В. Заверуха підтверджує, що в основі висотної диференціації рослинного покриву Поділля лежить значна розчленованість рельєфу, а наявність схилів різної експозиції ще більше її посилює [7]. У монографії «Природа Украинской ССР. Растительный мир» вказується на те, що на західному Поділлі букові ліси займають найбільш підвищені ділянки плато з висотами не нижче 250-300 м і здебільшого західні й північно-західні схили. Нижче їх змінюють дубово-грабові ліси, які біля підніжжя схилів та на нешироких ділянках плато змінюються степовою рослинністю [21].

Результати дослідження. У географічній літературі поняття «вертикальна» і «висотна» диференціація (поясність, зональність) використовують широко, але неоднозначно. Є навіть спроби ототожнювати їх. Разом з тим, це різні поняття, і кожне з них характеризує відповідне явище природи.

Слово «вертикаль» запозичено в українську мову з французької, очевидно, через російську. Французьке *verticalis* означає «прямовисний» [6]. Відповідно, під вертикальною диференціацією природних компонентів і ландшафтних комплексів доцільно розглядати лише ті їх особливості та властивості, що відображені у вертикальному розрізі. У геологічній будові це нашарування різних за віком та фаціальним складом порід – геологічний розріз; у ґрунтовому покриві вертикальна диференціація проявляється у наборі відповідних горизонтів – ґрунтовому профілі; у рослинному покриві – це явище чітко фіксується у наявності вертикальних рослинних (трав'яних, чагарникових, деревних) ярусів. Вертикальну диференціацію ландшафтного комплексу характеризує відповідний набір (у розрізі) природних компонентів (маси твердої земної кори з поверхневими формами, ґрунти, води, тварини і рослини, повітря). Якщо хоч один з цих компонентів відсутній, тоді можна говорити про незавершену, неповну вертикальну диференціацію ландшафтних комплексів. При наявності усіх – про

завершену або повну. На противагу вертикальній, в словниках та довідниках детально розглянуте поняття горизонтальної (інколи вживається неадекватний термін «просторової») диференціації природних компонентів та ландшафтних комплексів [17, 18, 30], а тому тут немає необхідності зупинятися на ньому.

Якщо слово «вертикаль» трактується однозначно, то слово «висота» має декілька значень: загальні – від відстані між чимось знизу до верху (найчастіше вертикально), до спеціального – кут знаходження сонця над горизонтом. Мабуть, саме цим зумовлене вільне використання в географії поняття «висотна» диференціація ландшафтів. Проте, це поняття теж має своє значення і пояснює лише ті природні явища, які відповідають його суті. На нашу думку, воно об'єднує в собі як властивості та особливості вертикальної, так і горизонтальної диференціації природних компонентів і ландшафтних комплексів (рис. 1). Таким

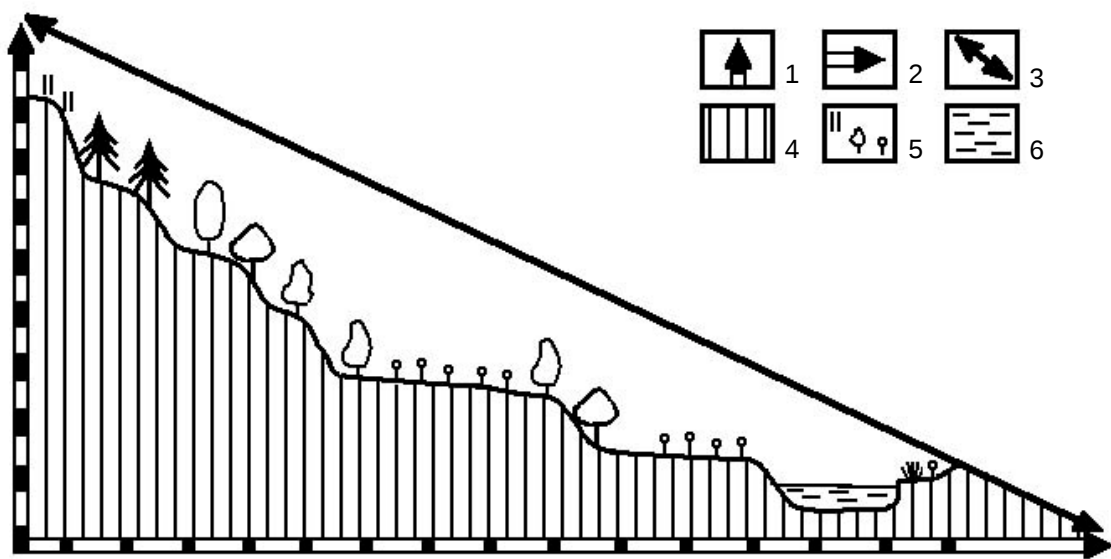


Рис. 1. Диференціація природних компонентів і ландшафтних комплексів

1 – вертикальна, 2 – горизонтальна, 3 – висотна (просторова), 4 – гірські породи і ґрунти, 5 – рослинний покрив, 6 – водні маси.

чином, правомірно використовувати обидва поняття, пам'ятаючи, що суть їх різна. Поняття «вертикальна диференціація» значно вужче ніж «висотна диференціація» і є його складовою.

Розглянемо особливості висотної диференціації поліських і лісостепових ландшафтів України.

Вперше Прип'ятське Полісся розділила на Низьке й Високе М.В. Карандеєва [8]. Проте цей поділ за змістом був вузько регіональним і на інші Полісся не поширювався. Типологічний підхід у вивченні висотної диференціації ландшафтів Полісся використав Ф.М. Мільков, який зазначив, що у кожній поліській ділянці можна виділити два ландшафтні рівні – низький і високий [15]. Подальші дослідження (зокрема і наші) висотної диференціації поліських ландшафтів з використанням «правила тріади» дали можливість виділити не два, а три ландшафтні макрорівні – низький, середній та високий [24].

Низький поліський макрорівень займає найнижчі за абсолютними відмітками поверхні й об'єднує переважно заплави річок, приозерні пониження й першу надзаплавну терасу. Його зразком є північна частина Волинського Полісся.

Для низького поліського рівня характерне близьке до поверхні залягання ґрунтових вод, широке розповсюдження боліт і перезволожених лук, заболочених лісів, здебільшого чорновільхових, березняків та соснових борів. Це те, що Б.Л. Лічков назвав «ландшафтом подлинного Полесья» [12]. Характерною рисою низького поліського рівня є велика кількість озер. Інколи навіть важко відділити де закінчується озеро й починається болото. Ще у 1961 році П.В. Климович [9] вважав озерність території одним з визначальних показників ландшафту Волинського Полісся. Населені пункти й сільськогосподарські угіддя тут приурочені до найбільш підвищених місць.

Середній поліський макрорівень представлений «околицями» значних за площею поліських регіонів і є своєрідним перехідним екотоном до лісостепових ландшафтів й опіль. Тут значно менша заболоченість, переважають високостовбурні бори і субори (окремі ділянки так званої корабельної сосни збереглися у Житомирському і Чернігівському поліссях). У деревостанах мало ялини, що пояснюється переважанням піщаних ґрунтів і знаходженням ялини на південній межі свого розповсюдження (зокрема у Волинському Поліссі відомі лише невеликі ділянки ялини). Ліси не утворюють тут суцільних масивів; вони розчленовані містами і селами, сільськогосподарськими (поля й сінокоси) угіддями без помітно вираженої висотної прив'язки.

Умовною межею між низьким і середнім макрорівнями прийнято вважати абсолютні відмітки 125-150 м [12, 15].

Високий поліський макрорівень в Україні представлений здебільшого Лісостеповими поліссями, які на південь від Головного ландшафтного рубіжу формують своєрідну ландшафтну стрічку. Детальніша їх характеристика у окремих працях [5, 23, 25]. Подібна ступінчата диференціація ландшафтів характерна і для степової смуги України.

Серед природних смуг України висотна диференціація ландшафтів найбільш чітко виражена у лісостепу. Її просторові прояви та характерні ознаки зумовлені особливостями висотної диференціації природних компонентів. Серед них визначальними є коливання абсолютних та відносних відміток поверхні, що відображено у наявності височин та низовин, відповідній зміні кліматичних показників (температур. опадів), розподілі ґрунтів та рослинності.

Висотну диференціацію лісостепу вперше описав Ф.М. Мільков [15]. У межах лісостепової смуги Східно-Європейської рівнини він виділив три висотно-ландшафтні рівні: нижній, або "молодий" акумулятивний, з переважанням гідроґенних ландшафтів; середній або типовий лісостеповий, із зональними типами ландшафтів; верхній, або „старий” денудаційний, представлений хоч і не типовими, але своєрідними ландшафтами. Просторово вони розповсюджені неоднаково. У межах Правобережного височинного лісостепу чітко виділяються усі три висотно-ландшафтні рівні, Лівобережного низовинного лісостепу – лише один. Згідно дослідженням Л.М.Кирилюка висоти ландшафтних рівнів Поділля такі: нижній – 180-250 м, типовий 250-320 м, верхній 320 і більше метрів.

Ландшафтна структура висотних рівнів помітно відрізняється між собою. Зокрема, у межах Правобережного лісостепу нижній, „молодий” акумулятивний рівень представлений заплавним і надзаплавно-терасовим (низькі I-III тераси) типами місцевостей; типовий – схиловим (прирічковим), плакорним і міжрічковим недренованим типами місцевостей; верхній денудаційний – останцево-вододільним, товтровим, горбисто-грядовим типами місцевостей.

Висотна диференціація характерна і для типів місцевостей. У межах заплавного виділяються три різних за структурою урочищ і висотою поверхні: нижня, середня і верхня. На схиловому типі місцевостей розрізняють три мікрозони: нижню акумулятивну, середню транзитну і верхню ерозійно-денудаційну [1]. Висотна диференціація ландшафтних комплексів характерна і для вододільних просторів.

Під впливом багатовікової та різнобічної господарської діяльності людей висотна диференціація ландшафтів лісостепової смуги помітно змінена. Ці зміни уже чітко фіксуються не лише на локальному, але й регіональному рівнях.

Чітко виражена висотна диференціація ландшафтів лісостепової смуги знайшла своє відображення у формуванні висотних мезорівнів і Лісостепових полісь. Аналіз літературних джерел з цього питання та власні польові дослідження показують, що у висотній диференціації Лісостепових полісь виділяється три ландшафтні мезорівні.

Низинний. Об'єднує Лісостепові полісся, що займають території з абсолютними відмітками до 100-125 м і, здебільшого, приурочені до заплав й перших надзаплавних терас річок у межах низовин. У лісостепу України до низинного мезорівня відноситься група полісь, що сформувалась в долині Дніпра та нижніх течіях його приток Стугна, Красна, Рось, Трубіж, Супій та інших. Серед найбільш відомих – Стугненське, Нижньороське, Ірдинське, Бортницьке, Нижньотрубізьке, Нижньсупійське полісся. Ці полісся сформувалися частково на піщаних водно-льодовикових та алювіальних відкладах, заболочені (40%) з численними старицями й заплавними озерами та вільшняками в минулому. Зараз, переважно меліоровані. Яскравий приклад – Трубізьке Полісся [2]. Сучасна ландшафтна структура й стан ландшафтних комплексів Придніпровських Лісостепових полісь детально розглянуті в колективних монографіях [11, 21, 22] та окремих статтях [3, 4].

Рівнинний. Лісостепові полісся цього висотного мезорівня зосереджені, переважно, в лівобережній рівнинній частині лісостепу України – Козацьке, Верхньоудайське (Ічнянський зандровий острів) та Сеймське; на правобережжі Придніпров'я до рівнинного рівня полісь відноситься Білоцерківське.

Ці Полісся формувалися у межах абсолютних висот 125-175 м і приурочені до II і III терас Дніпра та його приток. У відкладах переважають водно-льодовикові піски й супіски товщею до 3-5 і більше метрів. Здебільшого це борові тераси річок, де зараз в насадженнях переважає сосна звичайна.

Височинний. До цього висотного мезорівня приурочені Лісостепові полісся правобережного височинного лісостепу України з абсолютними відмітками 200-250 м. Серед найбільш відомих Мале Полісся (за фізико-географічним районуванням О.М. Маринина і П.Г. Шищенка [14] – знаходиться у межах зони широколистяних лісів), група Подільських полісь (Летичівське, Прибузьке, Десенське, Собське). Їх ландшафтна структура складніша в порівнянні з Лісостеповими поліссями низинного і рівнинного мезорівнів. Займають як заплави й тераси річок, так і прохідні долини стоку льодовикових вод. Складені річковим делювієм та піщано-глинистими відкладами, інколи шаруватими супісками; в прохідних долинах переважають піски, часто крупнозерністі. Строкатий й ґрунтовий та рослинний покрив. Тут переважають сірі лісові ґрунти під дубово-грабово-сосновими лісами.

Лісостепові полісся будь-якого рівня мають свої індивідуальні особливості, що чітко простежуються в структурі природних компонентів, ландшафтних

комплексів та їх висотній диференціації.

Основою будь-якого Лісостепоного Полісся є тектонічне або орографічне пониження. Відносні відмітки днищ і брівок (умовно) таких структур не перевищують 60-100 м. Проте й тут чітко простежуються висотна диференціація ландшафтних комплексів. Здебільшого вона пов'язана з відповідними типами місцевостей і представлена трьома мікрорівнями.

Заплавний рівень формується в межах заплав річок і представлений заболоченими й вологими луками, притерасовими болотами, вільшняками та вербняками, рідше – березняками. У відношенні до річки майже повсюдно спостерігається лівобережна асиметрія. У межах лісостепу заплавний рівень здавна й активно використовується для господарських потреб і зараз потребує до себе найбільше уваги.

Надзаплавний-терасовий мікрорівень займає переважно першу, рідше й другу тераси, з характерними для них дубово-грабовими й грабовими лісами, інколи борами. На піщаних і супіщаних річкових відкладах тут переважають дерново-підзолисті, але зустрічаються й ясно-сірі лісові ґрунти. Характерною ознакою є западинні комплекси та незначні за площею болота й озерця. Надзаплавно-терасовий мікрорівень Лісостепових полісь активніше використовується в господарських цілях. Тут переважають сільськогосподарські угіддя (до 35% сінокоси й пасовища), невеликі за площею села з чітко вираженим поліським плануванням.

Мікрорівень прохідних долин. Чітко приурочений до прадавніх долин стоку льодовикових вод. Здебільшого витягнуті з північного заходу на південний схід або з півночі на південь. Приурочені до тектонічних понижень. На водно-льодовикових відкладах переважають сірі й дерново-підзолисті ґрунти під грабовими суборами. Менше, але зустрічаються западинні комплекси. У межах цього мікрорівня уже наявний весь спектр антропогенних ландшафтів.

Здебільшого для Лісостепових полісь характерні три зазначені ландшафтні мікрорівні (Прибузьке, Десенське), але в окремих з них може переважати лише один або два мікрорівні. До таких відносяться Летичівське Полісся, котре повністю співпадає з прадавньою долиною стоку льодовикових вод. Для Собського й Білоцерківського полісь характерні перший і третій мікрорівні. Проте, навіть коли повністю переважає один мікрорівень, всерівно у межах такого полісся спостерігається висотна диференціація ландшафтних комплексів.

Знову спрацьовує “правило тріади”. Так у межах заплавного мікрорівня Прибузького Полісся чітко проявляються низька заплава – частково заболочена із заростями вербняків та вільшняків на алювіальних прируслових ділянках; середня заплава – з високопродуктивними луками й ділянками затоплюваних лісів; висока заплава – затоплюється не кожен рік, рослинність і ґрунти наближаються до надзаплавно-терасових.

Таким чином, явище висотної диференціації рівнинних ландшафтів чітко простежуються в усіх природних зонах України. В межах мішаних лісів та степу вона має ступінчатий характер, у лісостепу змішаний – хвилястий та ступінчатий. Усі вони потребують в майбутньому детальніших досліджень, що дає можливість реально пізнати структуру ландшафтів як окремих регіонів, так і України загалом. Більше того, знання особливостей висотної диференціації рівнинних ландшафтів має пряме відношення до вирішення проблем раціонального природо-користування та охорони природи.

1. Бережной А.В. Склоновая микрозональность ландшафтов Среднерусской лесостепи. – Воронеж: Изд-во. Воронеж. ун-та, 1983. – 139 с.
2. Географічна енциклопедія України. Т.3. – К.: "Українська енциклопедія" ім. П.Бажана, 1993. – 497 с.
3. Гриневецкий В.Т. Ландшафтоведческое обоснование комплексной мелиорации земель (на примере Полесских районов): Автореф. дис... канд. геогр. наук. – К., 1989. – 24 с.
4. Давыдчук В.С. Киевская область. Природно-территориальные комплексы // Использование и охрана природной среды Среднего Приднепровья. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 167-183.
5. Денисик Г.І., Чиж О.П. Лісостепові Полісся // УГЖ. – К., 2002. – №3. – С. 26-29.
6. Етимологічний словник української мови. – К.: Наук. думка, 1980. – С. 276-277.
7. Заверуха Б.В. Флора Волино-Подолії і її генезис. – К.: Наук. думка, 1985. – 192 с.
8. Карандаев М.В. К вопросу о зональности рельефа на примере Русской равнины // Уч. зап. МГУ. Геоморфология. – 1956. – Вып. 182. – С.103-111.
9. Климович П.В. К вопросу о распространении микроэлементов в ландшафтных комплексах Волини // Докл. и сообщ. Львовск. отд. Геогр. о-ва УССР за 1965 г. – Львов, 1967. – С. 17-24.
10. Кожевников П.П. Типи лісу та лісові асоціації Поділля // Лісорослинні умови Поділля. – Харків, 1931. – С. 132-168.
11. Лавренко Е.М., Рихтер Г.Д. Лесостепь // Больш. советск. энциклоп. 2-е изд. – М., 1954. – Т. XXV. – С. 28-30.
12. Личков Б.Л. Пояса Полесий и происхождение основных элементов рельефа Русской равнины // Изд. АН СССР. Сер. геогр. и геофиз. – 1944. – Т. 8. – №1 – С. 35-42.
13. Маринич А.М. О яркости рельефа равнин (на примере Украины). // XIX Междунар. геогр. конгр. в Стокгольме. – М.: изд-во АН СССР, 1961. – С. 155-159.
14. Маринич О.М., Шищенко П.Г. Фізична географія України. – К.: Знання, 2003. – 345 с.
15. Мильков Ф.Н. О явлении вертикальной дифференциации ландшафтов на Русской равнине. // Вопр. географии. – 1947. – №3. – С. 87-102.
16. Мильков Ф.Н. Влияние рельефа на растительный и животный мир. (Биогеоморфологический очерк). – М.: Географгиз, 1953. – 164 с.
17. Мильков Ф.Н. Словарь-справочник по физической географии. Издание 2-е. – М.: Мысль, 1970. – 344 с.
18. Охрана ландшафтов. Толковый словарь. – М.: Прогресс, 1982. – 270 с.
19. Погребняк П.С. Лісорослинні умови Поділля. – Харків, 1931. – 131 с.
20. Погребняк П.С. Общее лесоводство. – К.: Колос, 1968. – 440 с.
21. Природа Украинской ССР. Ландшафты и физико-географическое районирование // Маринич А.М., Пашченко В.М., Шищенко П.Г. – К.: Наук. думка, 1985. – 225 с.
22. Физико-географическое районирование Украинской ССР / Под ред. В.П. Попова, А.М. Маринича, А.И. Ланько. – К.: Изд-во КГУ, 1968. – 683 с.
23. Чиж О.П. Краєзнавчі дослідження Лісостепових полісь і дібров // Краєзнавство. – Тернопіль, 2001. – С. 85-87.
24. Чиж О.П. Висотна диференціація Лісостепових полісь // Фізична географія і геоморфологія. – К.: ВГЛ Обрії, 2005. – Вип. 48. – С. 177-180.
25. Чиж О.П. Лісостепові полісся в природознавчих дослідженнях. – Умань: АЛМІ, 2005. – С. 164-166.
26. Шеляг-Сосонко Ю.Р. Дубовые леса Подолії // Ботан. журн. АН СССР. – 1971. – № 55. – С. 4-12.
27. Шищенко П.Г. Прикладная физическая география. – К.: Вища школа, 1988. – 190 с.
28. Щербань М.И. Микроклиматология: Уч. пособие. – К.: Вища школа, 1985. – 224 с.
29. Щербань М.И. Хозяйственная деятельность и климат // Природная среда и хозяйственная деятельность человека. – К.: Вища школа, 1985. – С. 59-75.
30. Энциклопедический словарь географических терминов / Ред. С.В. Калесник. – М.: Сов. энциклоп., 1968. – 435 с.

The problem of high-altitude differentiation of flat landscapes of zones mixwoods and partially-wooded steppe of Ukraine is considered; allocated more and average levels of landscapes of Polisia. The characteristic of high-altitude differentiation of the landscapes partially-wooded steppe is partially given. The especial attention is given to high-altitude differentiation of landscapes Partially-woody steppe polisia: their average and small levels are allocated. Is shown, that use of modern landscapes will be irrational without the account of their high-altitude differentiation.